

El poblament del Montseny a l'alta edat mitjana i els seus condicionants

JOAN PORTALS MARTÍ

*The Montseny settlement during
the High Middle Ages and its determining factors*

L'objecte d'aquest treball és apropar-se al poblament del Montseny a l'alta edat mitjana amb una especial atenció al diferent paper que les parròquies i els castells van jugar en l'articulació d'aquest territori. S'estudiaran també els primers documents en què s'esmenten per primer cop diversos indrets de la muntanya i on els monarques carolingis cedeixen a fidels seus una sèrie de béns d'origen fiscal, és a dir públics, un fet que serà l'inici d'un procés que acabarà desembocant a la llarga en el feudalisme. La segona part de l'article està dedicada a examinar l'origen de diversos nuclis de poblament a l'entorn de la muntanya del Montseny, en especial el d'aquells que estaven situats dins del que era el terme del castell de Montclús.

Paraules clau: alta edat mitjana, poblament, castell de Montclús, parròquies.

The purpose of this work is to approach the Montseny settlement during the High Middle Ages with special attention to the different role that parishes and castles played in the shaping of this territory. We will also study the first documents in which several places in the mountain were mentioned for the first time and where the Carolingian monarchs ceded a series of goods of fiscal origin, namely public, to their loyalists, a fact that would be the beginning of a process that would eventually lead to feudalism. The second part of the article is about the origin of various population centres around the Montseny mountain, especially those that were located within the former boundary of the Montclús castle.

Keywords: High Middle Ages, settlement, Montclús Castle, parishes.

PRIMERS DOCUMENTS. EL PAPER DELS CASTELLS I LES PARRÒQUIES EN L'ARTICULACIÓ DEL TERRITORI

A la segona meitat del segle IX, el poblament de les terres baixes de Catalunya era molt feble, en contrast amb el de les comarques pirinenques superpoblades i amb el de les parts més muntanyoses. El territori objecte del present treball no era una excepció i és probable que mantingués una estructura poblacional basada en masos i vil·les aïllats que tendien a cercar l'allunyament de les vies de comunicació i la protecció de la muntanya encara que, com veurem, al Montseny en general apareixen documentats els primers nuclis de poblament en zones muntanyoses encara que relativament baixes i aptes pel conreu.

És l'època en què comencen a posar-se les bases del que serà el món medieval: la propagació del cristianisme entre el poble donarà lloc a la proliferació de capelles que més tard es convertiran en parròquies i, desaparegut el règim esclavista, naixerà una pagesia que s'articularà de manera definitiva a l'entorn del mas com a unitat familiar d'explotació.

En aquests anys la monarquia carolíngia, com a successora de la visigòtica, assumirà una sèrie de béns fiscals a la zona del Montseny, béns que anirà cedint als seus fidels, i que coexistiran al territori amb altres dominis pertanyents als monestirs, especialment al de Sant Cugat i amb alous pagesos generalment més petits, uns alous que estaven en mans dels qui havien anat artigant i posant en cultiu terres que fins aleshores eren ermes.

És en aquesta època, en què tenim ja els primers testimonis escrits que ens parlen del Montseny i del seu entorn. En el primer d'ells, signat l'any 858, Carles el Calb va cedir una bona part del territori a l'entorn del Montseny a un noble franc anomenat Unifred en donar-li el títol de comte de Barcelona i marquès de Gòtia. Poc després, aquest va ser acusat de traïció i destituït amb motiu d'haver secundat una revolta contra el monarca, fet que va comportar la privació dels béns que li havien estat concedits.

Pocs anys més tard, concretament el 862, Carles el Calb va donar aquests béns a dos personatges que li havien estat fidels durant la revolta: el comte Sunyer d'Empúries i el bisbe de Barcelona Frodoi, d'origen franc. Al primer, el 19 d'agost d'aquell any, li va concedir gran part de l'extens alou que havia concedit a Unifred, el qual, segons aquest document, estava situat al *pagus* de Barcelona, a la vila Vitamènia o Palau, sobre el riu Tordera, i en ell hi havia tres parròquies: Santa Maria de Palautordera, Sant Esteve de Palautordera i una altra dita també de Sant Esteve, la qual devia ser, sens dubte, la parròquia de La Costa del Montseny, encara que es tractava d'un territori molt més extens que abastava des de Collformic i La Calma fins al coll de Sant Marçal i arribava fins a terres situades en plena depressió

prelitoral. D'aquests béns, el monarca n'excepuava els que havia concedit al bisbe de Barcelona, Frodoi, els quals formaven un extens territori que des de Campins arribava fins a Riells, Breda i Arbúcies, i també aquelles terres que els *hispanis* (refugiats a l'altra banda dels Pirineus a causa de la invasió àrab que tornaven a mesura que avançava reconquesta del territori) havien posat en cultiu. Aquesta cessió va ser confirmada pel seu fill Lluís el Tartamut l'any 878.

Han de passar alguns anys fins que aquesta part del territori del Montseny figurei novament documentada. És el 18 de novembre de l'any 908 quan un jutge, de nom Trasovad, qui cal suposar actuava com a intermediari, ven al comte de Barcelona Guifré Borrell II, fill de Guifré el Pilós, i a la seva esposa Gersinda, el lot de béns que aquest jutge havia adquirit del comte Sunyer II d'Empúries, successor del comte que figura en el document de l'any 862. Són béns, diu el document, situats *in locum Vallense, valle que vocant Tordaria, villa Bitaminia que vocant Palatio, cum ecclesias, id est s. Stephani, qui est in latere Montissigni*.

En aquest nou document, com veiem, hi consten els noms esmentats al del 862 a més d'altres que apareixen per primera vegada. Així, diu que la vall limita, per una banda, amb unes arquas que són a la vila de Mosqueroles i, pel costat del Montseny, fins al coll *entre els dos Montsenys* (el coll de Sant Marçal). Des d'allà, fins a Collformic, continua per la serra Cavallar (més amunt dels Refugis del Montseny on hi ha la capella de Sant Joan de can Nadal) i arriba fins als masos de can Carbonell i can Petit de Pinells a Palautordera.

Aquestes grans propietats a les quals es refereixen els esmentats documents tenien unes característiques que les diferenciaven de la propietat alodial pròpiament dita, ja que implicaven responsabilitats administratives i militars que convertien els seus titulars en persones públiques que n'ostentaven el domini, però també la potestat i, per tant, les transaccions que les afectaven havien de ser sotmeses a l'aprovació dels jutges i dels magnats de la cort comtal que en subscrivien les escriptures.

Cal tenir present que la titularitat dels béns transmesos comportava també conseqüències de tipus públic (relacionades amb l'ús dels molins, prats, pastures, boscos, aigües, camins, etc.), ja que els comtes percebien tributs per aquest ús. A vegades aquells compartien amb els bisbes alguns impostos que gravaven la circulació comercial pels camins i les vies públiques, mentre la utilització dels prats i les pastures, l'ús dels molins o l'aprofitament de les aigües comportaven també rendes pels seus titulars.

Per a exercir llur autoritat els comtes estaven representats pels vicaris que portaven a terme la seva funció en el marc jurisdiccional dels castells, un

marc que sovint comprenia diverses viles i parròquies, i que va sorgir per fer front a la necessitat d'administrar i defensar el territori. Encara que la documentació no parla d'aquest segon nivell d'autoritat, és segur que a la fi del segle IX el Montseny està ja estructurat d'aquesta manera, tot i que les referències als castells no les trobem documentades fins ben iniciat el segle X.

A la llarga aquests béns fiscals aniran perdent la condició de públics per anar-se convertint en propietats privades, unes propietats que es transmetien lliurement al mateix temps que el cobrament de les rendes i tributs pel seu ús deixava de ser una compensació per un servei públic.

Del mateix contingut dels documents esmentats, en resulta que en aquests temps la gran propietat coexistia amb la petita propietat de la terra, una propietat que era fruit d'aprisions anteriors. Recordem que l'aprisió es defineix com el dret d'apropiació d'una terra verge després de trenta anys de possessió ininterrompuda i d'explotació efectiva.

Amb el temps, l'alou pagès esdevindrà més inestable i es produirà un procés de concentració de la propietat, de manera que els grans senyors, laics o eclesiàstics, ampliaran els seus dominis en detriment dels pagesos aloers, que passaren a ser simples tinents de les terres, un procés que s'agreujarà a partir de l'any 1000 amb la consolidació del règim feudal. En aquest sentit, podem trobar amplis territoris de provenença fiscal, regits per descendents de famílies comtals, en els quals es construeixen els castells generalment en llocs elevats.

En els preceptes carolingis estudiats no hi ha cap referència als castells, cosa normal si es té en compte la seva cronologia i el fet que són documents de tipus molt general que no concreten amb detall l'estructuració dels grans dominis fiscals a què fan referència. No és fins a finals del segle IX i sobretot als segles X i XI, quan aquells comencen a aparèixer documentats.

Els castells s'establien en principi a les parts més altes de la muntanya. Un dels primers fou el de les Agudes, del qual avui no hi ha vestigis ni restes i del que no en tenim notícies fins a l'any 1018, encara que indubtablement és anterior. A la muntanya de les Agudes queda el nom de la «*Baga del Castell*», al vessant que mira a Sant Marçal, així com el dels *Castellet*s, noms indicatius del lloc on es devia trobar situada la fortalesa.

Els senyors que el posseïen pertanyien a un llinatge que almenys des de l'esmentat any 1018 havien iniciat Odó de Ses Agudes i la seva esposa Gerberga i havia continuat l'any 1035 el seu successor Umbert de les Agudes amb la seva esposa Sicardis, succeïts pel seu hereu Guillem Umbert I de Montseny, qui fou magnat de la cort comtal de Ramon

Berenguer I. Aquesta nissaga acabarà prenent el cognom de Montseny i més tard de Montclús quan s'instal·li al castell d'aquest nom al segle XIII, castell erigit en terme de Sant Esteve de Palautordera amb jurisdicció sobre les parròquies de Montseny, la Costa, Fogars, Mosqueroles, Vilalba, Sant Martí de Pertegàs, Santa Maria i Sant Esteve de Palautordera, Vallgorguina i Olzinelles així com sobre les quadres de Campins i Vilardell i diverses cases aloeres. A partir del segle XI, els seus senyors van ser feudataris de l'orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem. L'any 1275 Riambau II de Montclús va cedir els seus dominis al seu oncle Ramon de Cabrera i el 1403 va cessar la dependència de l'Orde Hospitalària.

Una altra fortalesa, que segurament devia ser poc més que una torre de defensa, és l'anomenat castell de Miravalls, les restes de la qual sembla estan ubicades prop de can Cervera i can Jubany, al veïnat de Vilaseca del terme de Montseny, en un lloc elevat des d'on podia dominar el curs més alt de la Tordera i d'alguns dels seus afluents.

Castell de Montclús, torre de l'Homenatge.
(Foto Glòria Portals, 2017).

Castell de Montclús, torre atalussada en una cantonada del recinte sobirà.
(Foto Glòria Portals, 2017).

Menció a part mereix el castell, després palau comtal, de Vilamajor, conegut per «*La Força*», el qual estava situat on actualment hi ha l'església parroquial de Sant Pere, havent-hi ja referències de la seva existència l'any 941; des d'ell els comtes de Barcelona van exercir el seu domini sobre el nucli que ben aviat va créixer al seu entorn i sobre una sèrie de masos més o menys propers. Aquest palau va ser durant anys la residència d'estiu dels comtes de Barcelona.

I dins el terme de Sant Esteve de Palautordera des de temps molt antics existia l'anomenat castell de Fluvià, una *domus* o casa forta que, malgrat estar sota el terme del castell de Montclús, presidia la quadra de Campins, una jurisdicció feudal menor que gaudia de certs privilegis respecte al domini feudal dels senyors del castell.

Donada l'extensió aconsellada d'aquest treball, en limitaré a centrar-lo en la part del Montseny compresa dins els termes dels castells esmentats, uns termes que mantenen una certa unitat geogràfica, una unitat que partint del coll de Sant Marçal, propicia el seguiment del curs de la Tordera en direcció a la plana vallesana.

Com a comentari general, podem constatar, en primer lloc, que els castells en aquest territori no varen servir d'aglutinants de la població, paper que més aviat va correspondre a les parròquies, les quals sí que foren aglutinants de la població, especialment de la que habitava a les parts menys elevades de la conca de la Tordera. Les parròquies, en definitiva, van acabar tenint una funció de referència geogràfica i serviren per assenyalar un terme territorial, circumstància que deriva del mateix significat de la paraula parròquia, d'arrel grega, que voldria dir “els que viuen a l'entorn” de l'església.

I també algunes petites esglésies escampades per aquest territori muntanyós exerciren des de temps molt antics un paper important com a punt de referència dels

Antiga ermita de Sant Martí de Montseny. (Foto Josep Gil, gener 2023)

masos que el poblaven, com va ser el cas, per exemple, de Santa Susanna, Sant Martí de Montseny d'Amunt, Sant Cristòfol de la Castanya, la capella de la Mare de Déu de la Misericòrdia i de Sant Roc al Rieral i, fins i tot, de Santa Anastàsia, al veïnat de Vilaseca del poble de Montseny, a les quals es podria afegir el paper rellevant i la influència exercits pel monestir de Sant Marçal sobre una sèrie de masos del seu entorn.

Encara que la parròquia es creava per decisió episcopal, el més freqüent és que fossin els nobles, els grans propietaris de terres o fins i tot grups de fidels els qui portessin la iniciativa en les vil·les o grans propietats rurals o bé en ravals o llocs de població més concentrada. La parròquia significava l'existència d'una església, un terme delimitat amb els seus feligresos i una dotació per assegurar el seu manteniment. La dotació consistia en masos i terres, utensilis pel culte, delmes i primícies i oblacions dels fidels. Els delmes consistien en la desena part dels fruits que es collien en el terme, mentre les primícies eren els primers fruits de la terra i dels ramats. Ambdues foren aviat usurpades pels nobles o senyors dels territoris on es trobaven les parròquies.

Importància especial tenia la sagrera, terreny sagrat posat sota la protecció eclesiàstica i, per tant, al marge de qualsevol violència feudal, on sobretot a partir dels segles XI i XII van anar a residir els fills cabalers dels masos de l'entorn, fet que va ser l'origen, per exemple, dels nuclis més concentrats de població de la vall, com és el cas de Santa Maria i Sant Esteve de Palautordera.

I en relació amb l'estructuració del territori en aquests primers temps medievals cal tenir present que sobre un mateix tros de terra podien coexistir diferents graus de domini o de possessió. Per damunt de tot, el domini jurisdiccional, que derivava de l'exercici de la potestat pública, podia coincidir amb el domini directe de tot o part del territori sobre el qual s'exercia la senyoria o bé aquest darrer podia estar en mans de senyors diferents, com passava en alguns llocs del territori objecte d'aquest treball en els quals el domini jurisdiccional dels senyors de les Agudes era compatible amb l'alodial del monestir de Sant Cugat del Vallès.

En el cas concret del castell de Montclús es tractava d'un castell termenat, fet que incloïa la senyoria jurisdiccional sobre el seu territori i comportava una sèrie d'obligacions tant pel senyor del castell com pels seus súbdits, els quals li havien de prestar homenatge així com tota mena de serveis de caràcter personal (guaites, host, cavalcades...) i també fer-li pagaments diversos de caràcter pecuniari. Aquesta jurisdicció incloïa l'aplicació del dret i l'administració de la justícia amb la facultat de publicar bans i ordinacions. En aquest sentit, tenia especial importància la notaria del

terme del castell establerta fora d'aquest a la plaça major de Sant Maria de Palautordera, lloc accessible per a tothom.

ELS NUCLIS DE POBLAMENT: ORÍGENS

Hem vist com els primers documents que han arribat fins a nosaltres ens parlen d'uns nuclis de poblament que existeixen ja a la segona meitat del segle IX. Són la vil·la Vitamènia, que en diuen també Palau, situada al *pagus* de Barcelona, sobre el riu Tordera, amb totes les terres, vinyes, pastures, prats i aigües que l'envolten on hi havia les parròquies de Santa Maria i Sant Esteve i una altra parròquia dita també de Sant Esteve, al Montseny, que no podia ser altra que la de Sant Esteve de la Costa.

Sant Esteve de la Costa del Montseny. (Foto Josep Gil, gener 2023)

Aquest territori que, com hem vist al principi, el comte Guifré Borrell II havia adquirit l'any 908, va ser cedit poc després al monestir de Sant Cugat del Vallès, de manera que aquest monestir a partir d'aleshores en va exercir el domini, un domini subjecte, però, a la jurisdicció dels senyors del castell de Montclús. A l'entorn de la parròquia de Santa Maria i de la seva sagrera, prop de l'esmentada vila Vitamènia, es va anar desenvolupant un nucli de població que va esdevenir el més important i poblat del terme del castell de Montclús i on, almenys des de 1274, radicava la notaria del terme, un terme que gaudia també d'un mercat cedit posteriorment a la vila de Sant Celoni.

Pel que fa a Sant Esteve de Palautordera, va ser un nucli de poblament que, tenint segurament com a origen una sèrie de masos dispersos, es va anar aglutinant també a l'entorn de la parròquia i la seva sagrera, una parròquia que hem vist ja existia l'any 862, encara que l'edifici que avui coneixem sigui bàsicament romànic de finals del segle XI. Dins el terme, el castell de Montclús va acabar sent la residència dels senyors de les Agudes els quals van canviar el seu nom pel de Montclús a mitjans del segle XIII. Des d'aquest castell, com hem vist, es va exercir el domini jurisdiccional també sobre Sant Esteve, encara que la seva existència no va condicionar el creixement de la vila destacant per damunt de tot les seves funcions defensives del territori en un indret ja habitat des de temps prehistòrics. I en ambdós casos és significatiu assenyalar que la població no es va anar desenvolupant prop dels castells (Montclús, Fluvià) sinó als llocs més fèrtils i ben comunicats de la plana.

El tercer nucli concentrat notori correspondria al del poble de Montseny. Encara que no disposem de documentació que permeti quantificar globalment el poblament d'aquest terme en els temps més antics, sí que podem afirmar l'existència de masos aïllats a una alçada no superior als 800-900 metres, uns masos que, com hem dit abans, tindrien com a referència les diverses capelles edificades en el seu terme com Sant Martí o Santa Anastàsia. Posteriorment, la concentració més gran de població al voltant de l'església de Sant Julià va facilitar que aquesta es convertís en parròquia, potser amb la intervenció dels senyors de les Agudes, senyors jurisdiccionals del terme.

Sant Julià de Montseny. (Foto Josep Gil, gener 2023)

Aquests nuclis de població més concentrada coexistien amb una sèrie de masos escampats per la muntanya, els quals tenien com a referència una capella, que en alguns casos va esdevenir parròquia i que era la que donava el nom a aquell entorn poblacional. És el cas de Santa Susanna, parròquia documentada ja l'any 1157 en un arbitratge fet pel comte de Barcelona Ramon Berenguer I concedint el terme del castell de les Agudes i Miravalls a Riambau II de Montclús en feu, però, de l'orde dels Hospitalers. Encara que en temps posteriors depenia de la parròquia de la Costa del Montseny, des del punt de vista civil estigué vinculada a Sant Pere de Vilamajor estant inclosa, per tant, dins els dominis comtals de la casa de Barcelona.

El fet que el terme de Montseny tinguí una forma triangular amb dos apèndixs, un al Nord-est a la vall de Sant Marçal, encaixada entre les Agudes i els vessants sud-orientals del Matagalls, i l'altre al Sud-oest sota els contraforts de La Calma, entre La Castanya, Tagamanent i Sant Pere de Vilamajor, fa que en aquest territori, a més de la Tordera, corrin diferents rieres, com la de La Castanya, i diversos torrents, tots ells tributaris d'aquella. En aquest sentit, el nucli habitat a l'entorn de l'església de Sant Cristòfol de la Castanya, encara que inclòs en temps moderns dins el terme del municipi del Brull, formaria part de la coneguda com a vall alta de la Tordera. Es tracta d'un poblament més o menys dispers format a l'entorn d'una antiga vila rural, *Chastania*, coneguda des de l'any 993 on es va edificar l'església que va ser consagrada l'any 1082.

Pel que fa a la vall de Sant Marçal presidida per una església documentada ja l'any 1053 i consagrada de nou el 1104, ha exercit també de centre d'una colla de masos que, malgrat els episodis de la història i els canvis de dependència i de domini sofert al llarg dels anys ha vist sempre lligada la seva història a la del poble de Montseny.

També la parròquia de Sant Cristòfol de Fogars de Montclús, que apareix esmentada a la segona meitat del segle XI en uns documents referents a Sant Marçal del Montseny, fou el referent d'una sèrie de masos propers, 10 concretament, essent consagrat un nou edifici l'any 1144. És el mateix que succeeix a la Costa del Montseny, amb la parròquia esmentada l'any 862, segons hem vist anteriorment, i amb un entorn de masos disseminats que aprofitaven els camps de conreu existents al seu entorn. També Mosqueroles, lloc conegut des de finals del segle X, va créixer prop de la seva parròquia de Sant Martí que sabem va ser consagrada l'any 1104.

El lloc de Campins, quadra civil dins la demarcació del castell de Montclús, però sota el domini dels senyors de la casa de Palau o castell de Fluvià, apareix en un document atorgat pel monarca franc Lluís el Tartamut l'any 878 en favor del bisbe Frodoi i creix també tenint com a referent la seva

parròquia consagrada l'any 1231. També Sant Celoni i el terme de Sant Martí de Pertegàs van formar part del terme del castell de Montclús fins que l'any 1151 la jurisdicció sobre la vila va ser cedida per Guillem II de Sesagudes a l'Orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem.

Castell de Fluvià, en terme de Sant Esteve de Palautordera.
(Foto Josep Gil, gener 2023)

Pel que fa al règim de vida dels habitants d'aquest territori montsenyenc podem dir que la base de la subsistència dels habitants dels primers masos que el poblaven era el conreu i l'explotació de la terra i del bosc. Aquests primers habitants, que en principi devien ser homes lliures que explotaven les terres que havien anat repoblant, a partir del segle XI quan es va consolidar el sistema feudal van anar quedant integrats en les jurisdiccions dels diferents senyors, sota l'autoritat dels quals restaren i als que devien tota mena d'exaccions, prestacions i serveis.

A més, els pagesos que no eren aloers, és a dir propietaris del seu mas, havien de satisfer rendes com a compensació per les terres que havien rebut de senyors, laics o eclesiàstics, mitjançant contractes d'establiment o emfiteusi en virtut dels quals aquests es reservaven el domini directe sobre unes terres i en cedien l'explotació (el domini útil) al pagès a canvi d'una quantitat d'entrada i del pagament d'un cens anual. Les prestacions censals, que a satisfer pel pagès eren molt diverses, i van acabar comportant

una adscripció forçosa d'aquest al mas, el qual no podia abandonar sense pagar el seu rescabament quedant com a home propi, soliu i afocat del seu senyor directe. Són unes circumstàncies que a la llarga desembocaran en el conflicte remença que enfrontarà la pagesia amb els seus senyors.

En resum, hem vist com les terres a l'entorn del Montseny, en principi d'origen fiscal, és a dir, de titularitat pública, van ser cedides pels monarques carolingis als seus fidels, en un procés que portarà a la llarga a la feudalització del territori, on els senyors exercien el seu domini sobre els pagesos juntament amb alguns monestirs, especialment amb el de Sant Cugat. I en aquest procés el mas, la parròquia i el castell tingueren un destacat protagonisme.

BIBLIOGRAFIA

- D'ABADAL I DE VINYALS, R. (2007), *Catalunya carolíngia II. Els diplomes carolingis a Catalunya*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- BONASSIE, P. (1979), *Catalunya mil anys enrere (economia i societat prefeudal) vol 1*, Barcelona: Edicions 62.
- RIUS SERRA, J. (1946), *Cartulari de Sant Cugat del Vallès*, Vol. 2, Barcelona: CSIC.
- MAS, J. (1906), *Notes històriques del bisbat de Barcelona*, Barcelona.
- PLADEVALL FONT, A. (1987) *Monografies del Montseny 2. Les arrels històriques de Palautordera*. Viladrau.
- PLADEVALL FONT, A. (1989), *Història de l'Església a Catalunya*, Barcelona: Editorial Claret.
- PORTALS MARTÍ, J. (1991), *El Montseny: primers testimonis escrits*, Vallgorguina.
- SALRACH MARÉS, J. M. (1978), *El procés de formació nacional de Catalunya (segles VIII-IX)* Barcelona: Edicions 62.
- VILAGINÉS SEGURA, J. (1987) *La transició al feudalisme. Un cas original. El Vallès Oriental*, Granollers: Ajuntament de Granollers.